

JAAKKO HÄMEEN-ANTTILA

Viimeiset pakanat

Irakin alueen hellenistisen uskonnon loppuvaiheista

Professori Jaakko Hämeen-Anttila käsittelee artikkelissaan Irakin alueen hellenistisen uskonnon loppuvaiheita ja analysoi niitä lähteenään alkuperäinen tekstimateriaali.

■ Vanhemmassa historiantutkimuksessa islamin valloituksen katsottiin aiheuttaneen 600-luvun alkupuolella täydellisen murroksen alueen kulttuureissa. Tämä näkyi hyvin usein jo kysymyksenasettelussa ja tutkijoiden erikoistumisessa: antiikintutkijat rajasivat tutkimuskohteensa ajallisesti ja lopettivat työnsä islamin tuloon, arabien historian tutkijat aloittivat tästä. Sillanrakentajia ei juuri ollut.

Onneksi tämä tilanne on hitaasti murtumassa, ja myöhäisantiikki ja islamilainen kulttuuri nähdään nykyään jatkumona, jossa kiistatta tapahtuu dramaattisia muutoksia valloitusten yhteydessä, mutta alueen perimmäinen kulttuuripohja säilyy tämän taitekohdan yli ja muuntuu vain hitaasti. Lukuisat tutkijat ovat tarkastelleet ansiokkaasti Lähi-idän historiaa tästä näkökulmasta, ja uuden ajattelun paras esimerkki on Princetonissa julkaistu monografiasarja *Studies in Late Antiquity and Early Islam*,¹ jota on julkaistu parikymmentä nidettä vuodesta 1992 alkaen, ja ainakin arabien varhais historian tutkijoille on viime vuosikymmeninä tullut itsestäänselvyydeksi pitää jatkuvuutta silmällä tutkimuksissaan.

Suurin osa Lähi-idän kulttuurisen jatkuvuuden tutkimuksesta on ymmärrettävästi keskittynyt antiikin lähteiden sekä juutalaisuuden ja kristinuskon ympärille, sillä lähdemateriaalia on näiden kohdalla runsaasti tarjolla niin filologille kuin arkeologillekin. Sen sijaan vähemmän huomiota on saanut vanhempi, pakanallinen² perinne, joka

säilyi elinvoimaisena Irakin ja Syyrian syrjäseuduilla ja osin jopa kaupungeissa ainakin 800-luvulle asti.³ Vaikka muutamat tutkijat ovat lähteneet tutkimaan viimeisten pakanoiden uskonnollisia käsityksiä arabialaisia lähteitä hyväksi käyttäen,⁴ ei mitään kattavaa tutkimusta ole toistaiseksi saatu aikaan.⁵

Osittain tämä on aiheutunut vielä elävistä vanhoista rajalinjoista: myöhäisantiikin tutkijat ovat olleet kiinnostuneimpia pakanuuden myöhäiskauden tutkijoita, mutta heillä ei tavallisesti ole ollut riittävää arabiankielen taitoa alkuperäislähteiden etsimistä ja käyttämistä varten, kun taas arabien historian tutkijat ovat keskittyneet islamilaisiin lähteisiin. Kiinnostus ja asiantuntemus eivät ole riittävässä määrin kohdanneet.

Pakanaryhmät islamilaisen näkökulmasta

Islamilaiselta kannalta pakanoiksi luokiteltavia väestöryhmiä oli 800-luvulla nykyisten Irakin ja Syyrian alueella kolme,⁶ ja läh-

1. Princeton: The Darwin Press.

2. Koska kyseisiä uskontoja ei tunneta tarkkaan ja niistä saadaan tietoja lähinnä kristillisistä ja islamilaisista lähteistä, pidän parhaana säilyttää kirjoittajien oman näkökulman ja kutsun siksi näiden uskontojen edustajia väljästi – ja tietenkin ilman mitään arvolatauksia – pakanoiksi. Samaan, pragmaattiseen ratkaisuun ovat päätyneet monet myöhäisantiikin tutkijat kuten Frank R. Trombley (1993–1994) *Hellenic Religion and Christianization c. 370–529*. I–II, *Religions in the Graeco-Roman World* 115. Leiden–New York–Köln: Brill, ix–x) ja Polymnia Athanassiadi – Michael Frede (toim.) (1999) *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford: Clarendon, 4–7.

3. Pakanuuden säilymisen Rooman valtakunnan alueella islamin valloituksiin asti on Frank Trombley osoittanut erinomaisesti kaksiosaisessa tutkimuksessaan (1993–94): pakanaisuus ei suinkaan kadonnut Konstantinus Suuren aikoina vaan jatkui paikkapaikoin hyvinkin vahvasti, varsinkin maaseudulla.

4. Erityisesti Tamara Greenin tutkimus *The City of the Moon God. Religious Traditions of Harran, Religions in the Graeco-Roman World* 114. Leiden–New York–Köln: Brill 1992, ansaitsee tulla mainituksi tässä yhteydessä.

5. Olen itse laatimassa käännösvaikoimaa keskeisistä arabiaksi kirjoitetuista lähteistä sekä laajahkoa, monografiana ilmestyvää tutkimusta aiheesta, osana johtamaani, Suomen Akatemian rahoituksella vuonna 2002 alkanutta projektia *Islam in a Multicultural Environment*.

6. Neljäs aikakauden uskonnollista kuvaa rikastava tekijä on manikealaisuus, joka on kuitenkin selvästi eriluonteinen uskonto.

detilanne on jokaisen kohdalla erilaatuinen. Näiden kolmen ryhmän uskonnollinen tausta on samankaltainen, ja vaikka ne selvästi jakautuvat erillisiksi ryhmiksi, niitä voidaan silti pitää saman perinteen jatkajina. Nämä ryhmät ovat:

1. mandealaiset
2. saabilaiset
3. nabatealaiset

Muinaisten mandealaisten olemassaolo on tunnettu jo pitkään, ja 1900-luvulla tutkijat oppivat yllätyksekseen, että Irakin suoalueilla eli yhä pieni joukko uskonnon harjoittajia. Nykyään mandealaisuus on kuolemassa perinteisillä alueillaan mutta jatkaa elämäänsä maanpaossa.

Mandealaisten uskonto tunnetaan lukuisista mandeaksi, eräällä aramean murteella, kirjoitetuista uskonnollisista teksteistä, joiden lisäksi elävä perinne on auttanut tutkijoita tulkitsemaan vanhoja tekstejä. Mandealainen uskonto yhdistää muinaisesta Mesopotamiasta periytyneitä piirteitä hellenistiseen perinteeseen sekä juutalaisuuteen ja kristinuskoon.⁷

Saabilaisuudeksi nimitetään sekä keskiaikaisessa kirjallisuudessa että tutkimuksissa lähinnä Harranin alueella elänyttä uskonnollista perinnettä, jossa alueen vanha pakanuus yhdistyi hellenistiseen filosofiaan; Aleksandrian filosofisen koulukunnan viimeiset edustajat siirtyivät Harraniin, jossa koulukunta jatkoi pienimuotoisemmin toimintaansa.

Termi saabilaisuus ei alkujaan ollut uskonnon harjoittajien itsestään käyttämä nimitys; sana on saatu Koraanista, jossa se esiintyy kolmasti (2:62,⁸ 5:69 ja 22:17) uskontoluettelossa juutalaisuuden, kristinuskon ja islamin rinnalla, kahdessa ensin mainitussa kohdassa selvästi hyväksyttävänä uskontona. Koraanin saabilaisista on kirjoitettu lukuisia tutkimuksia mutta termin referenssi on jäänyt epäselväksi. Yleisimmin, joskin hyvin kevyen todistusaineiston varassa, Koraanin saabilaiset yhdistetään mandealasiin tai johonkin muuhun Irakin alueen kastajakulttiin.

Siitä kuinka harranilaiset omaksuivat nimityksen, kerrotaan kalifi al-Ma'munin (hall.

813–833) aikaan sijoittuvaa tarinaa, jonka mukaan kalifi antoi harranilaisille kaksi mahdollisuutta välttyä kuolemalta: heidän oli joko käännyttävä islamiin tai johonkin muuhun hyväksyttävään uskontoon. Osa kääntyikin islamiin tai kristinuskoon, mutta eräs vanhus neuvoi uskonveljiään vetoamaan siihen, että he olivat Koraanin mainitsemia saabilaisia ja siten hyväksyttävän uskonnon edustajia.⁹

Tarina sinänsä on ilmeisen epähistoriallinen, mutta se kuvaa silti yleisellä tasolla sitä, mitä tapahtui: omaksamalla termin harranilaiset pyrkivät vakuuttamaan muslimihallitsijat siitä, että heillä oli oikeus säilyttää uskontonsa islamilaisen yhteiskunnan sisällä, *dhimma*-järjestelmän¹⁰ puitteissa.

Harranin saabilaisilta ei ole säilynyt omia tekstejä. Tärkein heitä käsittelevä lähdeaineisto on arabiankielistä ja islamilaisien kirjoittajien teoksissa säilynyttä. Ehdottomasti tärkein lähde on Ibn an-Nadimin (k. 990-luvulla) *Fibris*t, johon kirjoittaja on koonnut eri lähteistä tietoa saabilaisista. Osa hänen käyttämistään lähteistä on ilmeisesti saabilaisien itsensä kirjoittamia.

Kolmannen pakanallisen ryhmän muodostavat nabatealaiset (arab. *nabati*). Termi *nabati* tarkoittaa arabiassa ensisijaisesti Irakin alueen arameankielistä maalaisväestöä, joskin sitä käytetään hyvin epätarkasti; myös esimerkiksi armenialaisia nimitetään toisinaan nabatealaisiksi.¹¹ Termillä ei ole mitään varsinaista yhteyttä Petran nabatealasiin, joskin etymologisesti kyse on samasta sanasta.

Nabatealaisten kohdalla lähdetilanne on äärimmäisen ongelmallinen. Islamilaisissa lähteissä heistä kerrotaan vain hyvin hajanaisesti; yleisesti ottaen islamilaisia historioitsijoita ei maaseutuväestö kiinnostanut,¹² varsinkaan, jos he eivät edes puhuneet arabiaa: nabatealaiset olivat halveksittua ja takapajuiseksi miellettyä maalaisväestöä.

Toisaalta meille on säilynyt laaja, useampiin tuhansiin sivuihin yltävä korpus (nk. nabatealainen korpus), jonka tekstit on oman todistuksensa mukaan käännetty ”muinaisesta syyriasta” arabiaksi 900-luvun alussa. Kaikkien tekstien kääntäjä on muuten huonosti tunnettu muslimi Ibn Wahshiyya,

joka harrasti myös alkemiaa ja muita esoteerisia tieteitä. Korpuksen pääteos, ja ainoa toistaiseksi julkaistu teksti, on *al-Filaba an-nabatiyya* ”Nabatealainen maanviljelys” (n. 1400 hyvin suurikokoista sivua),¹³ joka käsittelee maanviljelystä mutta uhraa ohessa yli 200 sivua nabatealaisten uskonnollisten tapojen, historian ja perimätiedon esittelylle. Koska teoksen varsinainen aihe on toinen, ei uskontoa kuvata järjestelmällisesti. Muita, käsikirjoituksina säilyneitä teoksia ovat mm. *Kitab as-Sumum* (Myrkkyyjen kirja, toksilogiaa käsittelevä suppeampi teos) ja *Kitab Asrar al-falak* (Taivaankannen salaisuuksien kirja, astrologiaa käsittelevä teos), jotka samoin keskittyvät nimikkeittensä osoittamiin asioihin, mutta tulevat ohessa kertoneeksi paljon myös nabatealaisten uskonnosta.

Tekstien aitouden analysointia

Tähän asti kaikki näyttää selkeältä: nabatealaisista kertovaa tekstiä on muutamia tuhansia sivuja ja heidän uskonnollinen järjestelmänsä on jotenkuten rekonstruoitavissa. Ongelmaksi muodostuu kuitenkin kysymys tekstien aitoudesta ja siihen liittyvä kysymys niiden (mahdollisesti) kuvaaman yhteisön ajoituksesta. Tiedemaailma on tuntenut nabatealaisen korpuksen jo 1800-luvun puolivälistä alkaen,¹⁴ mutta alkuinnostuksen jälkeen kysymys tekstien aitoudesta nousi esille. Jo 1870-luvulla kuuluisa saksalainen tutkija Theodor Nöldeke¹⁵ julisti teoksen 900-luvulla tehdyksi väärennökseksi ja tieteellisen maailman mielenkiinto tekstiryhmää kohtaan kuihtui.

Reaktio oli oikeastaan mielenkiintoinen ja heijastelee tuon ajan tutkijoiden tiettyä puritaanista perusasennetta: tekstin arvo kiellettiin, koska katsottiin, ettei se ole sitä, mitä se itse itsestään väittää. Väärentäjän moraalinen oikeus olla tutkimuksen kohteena kiistettiin. Kysymys aitoudesta on yhä edelleen auki, mutta sisältöanalyysi osoittaa, ettei tekstin aines suinkaan ole Ibn Wahshiyyan mielikuvituksen tuotetta, vaan heijastelee Lähi-idän myöhäistä pakanuutta. Vertailu muihin arabiankielisiin lähteisiin ja ennen kaikkea siihen tietoon muinaisen Lähi-idän uskonnoista, joka on nous-

sut 1900-luvulla esiin, osoittaa, että monet Ibn Wahshiyyan tarjoamat tiedot on todennettavissa historiallisiksi.

Paras esimerkki tästä on Tammuz-rituaali.¹⁶ Ibn Wahshiyyan kuvaus rituaalista on yksityiskohtaisempi kuin yksikään muu arabialainen teksti ja se vastaa riittävän tarkasti sitä, mitä nykyaikaisen tutkimuksen perus-

7. Peruskäsikirja on yhä Kurt Rudolph (1960–61) *Die Mandäer*. I–II, *Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments. Neue Folge* 56. Heft. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

8. ”Niitä uskovista sekä juutalaisista, kristityistä ja saabilaisista, jotka uskovat Jumalaan ja viimeiseen päivään ja tekevät hyviä töitä, odottaa palkka heidän Herransa luona. Ei heidän tarvitse pelätä, eivätkä he joudu suremaan.” (*Koraani*. Suom. Jaakko Hämeen-Anttila. Toinen painos. Basam Books 1997).

9. Ks. Ibn an-Nadim, *al-Fihrist*. Toim. Ibrahim Ramadan. Beirut: Dar al-Ma’rifa 1415/1994, 389–390; englanninkielinen käännös teoksessa Bayard Dodge (1970) *The Fihrist of al-Nadim. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*. I–II, *Records of Civilization: Sources and Studies* LXXXIII. New York: Columbia University Press, 751–752.

10. Islamin laki tuntee monoteististen ilmoitususkontojen kohdalla rajoitetun uskonnonvapauden: alistuminen islamilaiseen hallintoon riittää, eikä kristittyjen, juutalaisten ja saabilaisien oleteta kääntyvän islamiin. *Dhimma*-järjestelmästä yleensä ks. Cl. Cahen (1965) artikkeli ’dhimma’, teoksessa *The Encyclopaedia of Islam. New edition* II, Leiden–London: Brill–Luzac, 227–231.

11. Ks. Hämeen-Anttila (2002) ’Mesopotamian National Identity in Early Arabic Sources’, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*.

12. Ks. R. Stephen Humphreys (1999) *Islamic History*. Revised edition. London: I.B. Tauris, 284.

13. Toufic Fahd (toim.) (1993–98) *L’agriculture nabatéenne. Traduction en arabe attribuée à Abu Bakr Abmad b. ‘Ali al-Kasdani connu sous le nom d’IBN WAHSIYYA (IV/Xe siècle)*. I–III, Damas: Institut Français de Damas. – Osat I–II sisältävät arabiankielisen tekstin, osa III (= Fahd 1998) uusintapainoksena useimmat Fahdin aihetta käsittelevät artikkelit.

14. Vanhempi tutkimushistoria on käsitelty hieman eri kannoilta mm. teoksessa Fuat Sezgin (1971) *Geschichte des arabischen Schrifttums*. IV, Leiden: Brill, 318–329 ja Hämeen-Anttila, ’Between Enthusiasm and Rebuttal’ esitelmä kokouksessa *International Congress Melammu* [4]: *The Intellectual Heritage of Assyria and Babylonia in East and West. Schools of Oriental Studies and the Development of Modern Historiography*. Ravenna 13.–17.10 2001.

15. Theodor Nöldeke (1876) ’Noch Einiges über die ’nabatäische Landwirtschaft’’, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 29, 445–455.

16. Olen käsitellyt tätä rituaalia yksityiskohtaisesti artikkelissani ’Continuity of pagan religious traditions in tenth-century Iraq’ (*Melammu 3 Proceedings*; painossa), jossa on myös englanninkielinen käännös Ibn Wahshiyyan ja muitten arabiankielisten kirjoittajien Tammuz-aineistosta.

teella tiedämme varhaisemmasta Tammuz-rituaalista, niin ettei tekstiä voi sivuuttaa perättömänä fiktiona.

Tammuz-teksti on myös toiselta kannalta kiinnostava esimerkki siitä, kuinka Ibn Wahshiyyaa on tieteellisessä tutkimuksessa kohdeltu väärin. Vaikka Ibn Wahshiyya sanoikin kääntäneensä teoksen muinaisesta syyriasta, hän lisäsi paikka paikoin havaintoja oman aikansa yhteiskunnasta omalla nimellään. Tammuz-rituaalin pääkohdat ovat tekstiä, jonka Ibn Wahshiyya sanoo kääntäneensä, mutta hän kuitenkin lisää huomautuksia omana itsenään, kääntäjänä, ja toteaa vielä omankin aikansa nabatealaisten noudattavan näitä rituaaleja. Tekstin pääosan aitoudesta riippumatta Ibn Wahshiyya tulee näin osoittaneeksi, että vielä 800-luvun lopussa Tammuz-rituaali eli nabatealaisen väestön keskuudessa.

Oikeastaan teos muuttuu sitä kiehtovammaksi mitä enemmän sitä väärennökseksi epäilee. Jos teos olisi kokonaisuudessaan 900-luvun alussa tehty väärennös, se osoitaisi, että pakanallinen uskonto eli vielä tuolloin hyvin vahvasti: koska Ibn Wahshiyyalla ei ollut käytettävissään mitään arabiankielistä lähdeä, josta hän olisi voinut tietonsa ammentaa, hänen tietojensa täytyisi olla peräisin 800-luvun lopun elävästä perinteestä. Mielikuvituksen tuotetta ne taas eivät voi olla, koska ne osuvat hyvin yhteen sen kanssa, mitä me voimme päätellä Mesopotamian alueen myöhäisestä uskonnosta sellaisten lähteitten perusteella, joita Ibn Wahshiyyalla ei voinut olla saatavilla (esim. nuolenpäälähteet).

Viime vuosien tutkimuksessa Ibn Wahshiyya on kuitenkin saanut kovin vähän huomiota. Paljon hallaa on aiheuttanut se, että Ibn Wahshiyyasta eniten kiinnostuneet tutkijat (Fahd, El Faiz)¹⁷ ovat lähestyneet tutkimuskohdettaan hyvin kriittömmästä ja ovat lähinnä julistaneet, eivät todistaneet, tekstit aidoiksi, esi-islamilaiksi lähteiksi, jotka on alkujaan kirjoitettu syyriaksi ja kuvaavat myöhäishellenististä Irakia.

Niin korpuksen puolustajat kuin sen vastustajatkin¹⁸ ovat kuitenkin käsitelleet sitä yhtenä, homogeenisena aineksena pyrki-

mättä analysoimaan sen erillisiä osia. Tarkempi tutkimus kuitenkin osoittaa, ettei teksti missään tapauksessa ole yhtenäinen. Se sisältää katkelmia, jotka ovat selvästi peräisin aramean- tai syyriankielisistä (suullisista tai kirjallisista) lähteistä,¹⁹ ja toisaalta tekstissä syyrialaisen alkutekstin osaksi merkittyjä katkelmia, jotka aivan ilmeisesti ovat peräisin islamilaiselta kaudelta ja siten luultavasti Ibn Wahshiyyan omasta kynästä,²⁰ puhumattakaan niistä kohdista, joissa hän suoraan lisää omia havaintojaan, väittämättäkään niitä alkutekstin osiksi.

Korpuksen lopullinen analyysi on vielä kesken, mutta näyttää siltä, että käsitys ”muinaisella syyrialla” kirjoitetuista teksteistä, jotka Ibn Wahshiyya olisi vain kääntänyt arabiaksi, on fiktiota, mutta että korpuksen taustalla on silti joukko lyhyempiä, ilmeisesti syyriaksi kirjoitettuja tekstejä, joita Ibn Wahshiyya on koonnut, täydentänyt elävällä suullisella perinteellä ja pieniltä osin omilla sepityksillään. Jokainen tekstikohta (micro unit) on analysoitava ja sen aitous ja ajoitus arvioitava erikseen.

Kulttuurin jatkuvuus

Pakanallisten ryhmien olemassaolo islamin valta-alueella on hyvä esimerkki alueen kulttuurien jatkuvuudesta. Islam ei omaksumut lähetysnäkemystä vaan hyväksyi muiden uskontojen olemassaolon arabien valloittamilla alueilla: valloitukset olivat poliittisia, eivät uskonnollisia. Kaupungeissa islam dominoi vahvemmin, vaikka niissäkin oli usein kristittyjen ja juutalaisten kaupunginosia, joilla oli suhteellisen suuri sisäinen autonomia ja uskonnonharjoitusvapaus. Yksinkertaistaen muslimien uskontopolitiikan voisi kiteyttää siihen, että hallitsijat sallivat kaiken poissa silmistä tapahtuvan uskonnonharjoituksen: lähetystyö, kirkonkellojen soitto ja uskonnolliset kulkueet olivat usein kiellettyjä, mutta neljän seinän sisällä perinteisessä uskonyhteisössä tapahtuvat uskonnolliset menot hyväksyttiin.

Saabilaisten ja nabatealaisten uskonnollisissa käsityksissä on selviä, vaikkakin vaikeasti systematisoitavia eroja, mutta niitä voidaan yleisesti luonnehtia samankaltaisin termein. Molemmat ryhmät antoivat huo-

mattavaa merkitystä astraalijumaluuksille ja astrologialle; harranilaisia nimitetäänkin yleisesti tähtienpalvojiksi. Tämän lisäksi molempien ryhmien sisällä oli monoteistisia tendenssejä, jotka saattavat olla vastausta kristittyjen ja sittemmin islamilaisten hallitsijoiden uskonnolle mutta voivat myös olla perua ”pakanallisesta monoteismista”²¹ ja sisäisestä kehityksestä. Varsinkin nabatealaisten kohdalla monoteistiseen tendensiin täytyy suhtautua varauksellisesti, sillä tekijän (tai kääntäjän), Ibn Wahshiyyan, ilmeinen tarkoitus on osoittaa nabatealaisten erinomaisuus, ja monoteismista oli 800-luvun lopussa tullut alueella itsestäänselvyys.

Kummassakin ryhmässä näkyy myös hellenistisen filosofian vaikutusta. Saabilaisuudessa tämä on vahvempi, mikä ainakin osittain johtuu siitä, että lähteitten kuvailema uskonto on sivistyneistön uskontoa, kun taas nabatealaiset lähteet ovat lähempänä kansanuskoa, mikä puolestaan näkyy esimerkiksi loitsujen ja magian tärkeydessä:²² Ibn Wahshiyya mainitsee teoksissaan kymmenittäin loitsuja, joista useimmat liittyvät kiinteästi maata viljelevän väestön arkielämään. Raesateitten torjumiseen tähtäävät loitsut ovat silmämääräisesti arvioiden lukuisimpia.

Sekä saabilaisuus että nabatealaisuus ovat, kuten mandealaisuuskin, vahvan synkretistisiä ja sisältävät aineksia niin muinaisen Lähi-idän perinteestä kuin hellenistisestä uskonnostakin. Ibn Wahshiyya mainitsee esimerkiksi hahmon nimeltä Asqulubiya,²³ joka tuntuu vastaavan myöhäisessä hellenistisessä uskonnossa suosittua Asklepiosta, ja Tammuzin, joka puolestaan on vanhaa paikallisperinnettä. Näiden lisäksi varsinkin nabatealaisilla on vahvoja vaikutteita juutalaisuudesta ja/tai kristinuskosta, vaikkakin usein pääläelleen käännettynä, mikä muodostaa rinnakkaistapauksen niin mandealaisille kuin gnostilaisillekin suuntauksille: Abraham on mielletty luopioksi aivan samoin kuin Vanhan Testamentin luojajumala on monissa gnostilaisuuden suuntauksissa ja Jeesus mandealaisuudessa negatiivinen hahmo.

Ibn Wahshiyyasta jatkuu pitkä kirjallinen traditio, joka hajoaa kahteen haaraan: ag-

ronomiassa hänen *Nabatealainen maanviljelyksensä* on peruslähde niin arabialaisille kuin myöhemmin espanjalaisillekin käsikirjoille,²⁴ joista kaikista maaginen ja uskonnollinen aines on puhdistettu pois. Esoteerikassa ja magiassa puolestaan juuri tämä aines elää vahvasti ja ylittää kieli- ja kulttuurirajoja. Juutalaiseen perinteeseen Ibn Wahshiyyan edustaman nabatealaisen uskonnollisuuden toi Moses Maimonides

17. Useimmat Fahdin artikkeleista on koottu yhteen teoksessa Fahd 1998; Mohammed El Faizin pääteos on *L'Agronomie de la Mésopotamie antique. Analyse du Livre de l'Agriculture nabatéenne de Qutamä, Studies in the History of the Ancient Near East 5*, Leiden–New York–Köln: Brill 1995.

18. Hyvin tunnettu ja suuresti arvostamani saksalainen Manfred Ullmann on pyyhkäissyt Ibn Wahshiyyan syrjään tavalla, joka jatkaa Nöldeken viitoittamaa perinnettä (*Die Natur- und Geheimpwissenschaften im Islam, Handbuch der Orientalistik. Erste Abteilung, Ergänzungsband VI, 2. Abschnitt*. Leiden: Brill 1972, 440–443).

19. Esim. lyhyitä rukouksia, jotka arabiankielisessä tekstissä annetaan arabialaisella kirjoituksella mutta jotka ovat selvästi arameaa tai syyriaa: tekstin kopioija ei kuitenkaan ole enää alkutekstistä ymmärtänyt, joten teksti on näiltä osin turmeltunut osin tunnistamattomaksi mutta paikka paikoin on sanontoja, jotka voi tunnistaa arameaksi. Martin Levey (1966) *Medieval Arabic Toxicology. The Book on Poisons of Ibn Wahshiya and its Relation to Early Indian and Greek Texts, Transactions of the American Philosophical Society. New Series*, vol. 56, part 7. Philadelphia: the American Philosophical Society, 35, alaviitta 214, on täysin väärässä tuomitessaan nämä rukoukset siansaksaksi (”unintelligible magical incantation”).

20. On tosin huomattava, että syyriankielisiä tekstejä toki kirjoitettiin myös islamilaisella kaudella, joten periaatteessa osa Ibn Wahshiyyan lähteistä voi olla yhtäaikaan sekä syyriankielisiä että islamilaiselle kaudelle ajoittuvia.

21. Ks. Javier Teixidor (1977) *The Pagan God: Popular Belief in the Graeco-Roman Near East*. Princeton; Athanassiadi–Frede (1999).

22. Ks. Hämeen-Anttila (1999) [recte 2000] 'Ibn Wahshiyya and magic', *Anaquel de Estudios Árabes* 10, 39–48.

23. Ibn Wahshiyyan mainitsemien henkilönnimien tulkinna tekee vaikeaksi se, että hän itse tuntuu käyttäneen lukuisia koodinimiä: useimmat hänen antamansa nimet ovat osoittautuneet mahdottomiksi yhdistää järkevasti mihinkään tunnettuihin nimiin. Lisäongelman muodostaa se, että vaikka Ibn Wahshiyya itse osasi ”muinaista syyriaa” (s.o. jotakin aramean murretta), kaikki käsikirjoitukset ovat myöhempien kopioitsijoiden kynästä lähteneitä eivätkä niissä esiintyvät nimimuodot suinkaan ole yksitulkintaisia. Niinpä esimerkiksi jo nimimuoto Asqulubiya sisältää huomattavasti tulkintaa, niin vokaalien kuin konsonanttienkin kohdalla.

24. Ks. Fahd (1998) 311–324.

Ibn Wahshiyya, Nabatealainen maanviljelys

Kääntäjän esipuhe

Tämän *Nabatealaisen maanviljelyksen kirjan* on kasdanilaisten kielestä kääntänyt arabiaksi Abu Bakr al-Kasdani al-Qussini, joka tunnetaan nimellä Ibn Wahshiyya. Hän käänsi sen vuonna 291 arabialaisen ajanlaskun mukaan (= 904 jKr.). Sitten hän saneli sen Abu Talib az-Zayyatille vuonna 318 (= 930 jKr.). Ibn Wahshiyya sanoi:

Tiedä, poikani, että minä löysin tämän kirjan muiden kasdanilaisten kirjojen joukosta. Kirja oli kovin pitkä, joten ajattelin ensin lyhentäväni sen. Tovin harkittuani huomasin kuitenkin, että tämä olisi väärin, sillä alkuperäinen tarkoitukseni oli tuoda nabatealaisten ja heidän joukostaan juuri kasdanilaisten viisaus ihmisille ja levittää sitä, jotta aikalaiseni oppisivat tuntemaan heidän ymmärryksensä koko määrän ja näkisivät, kuinka Jumala suosi heitä, niin että he kykenivät ymmärtämään hyödyllisiä ja vaikeita tieteitä ja keksimään asioita, joita muut kansakunnat eivät ole keksineet.

Minä olen löytänyt heidän kirjojaan tänä aikana, jolloin heidän muistonsa on haalistunut ja heidän opetuksensa kadonnut ja heistä on tullut tarunomaisia. Kun huomasin tämän, ryhdyin etsimään heidän kirjojaan ja löysinkin niitä ihmisiltä, jotka ovat kasdanilaisten jälkeläisiä ja ovat säilyttäneet heidän uskontonsa, tapansa ja kielensä. Heiltä minä löysin kasdanilaisten kirjoja, vaikka he kätkevät ne huolella, pitävät ne salassa ja kieltävät omistavansa niitä, koska pelkäävät puhua niistä julkisesti.

Jo ennen tätä Jumala oli suonut minulle poikkeuksellisen hyvän taidon ymmärtää heidän kieltään, muinaista syyriaa. Minä näet olen itsekin heidän jälkeläisiä. Jumala on myös antanut minulle rahaa ja omaisuutta, kiitos siitä Hänelle! Tämän kaiken ansiosta onnistuin löytämään heidän kirjojaan. Minä käytin ystävällisyyttä, anteliaisuutta ja hienovaraisia juonia päästäkseni käsiksi kaikkiin kirjoihin, joihin vain saatoin päästä käsiksi.

[[Ibn Wahshiyya kertoo, kuinka hän joutui kiistelemään kirjojen omistajan kanssa siitä, saisiko kirjat kääntää arabiaksi vai pitäisikö ne pitää salatietoutena. Lopulta hän onnistui vakuuttamaan omistajan käännöstyön hyödyllisyydestä; omistaja itsekään ei kyennyt enää kirjoja lukemaan]]

Niin ryhdyin kääntämään näitä nabatealaisten kirjoja, yhden toisensa jälkeen ja luin niitä kirjojen omistajalle arabiaksi. Hän oppi niistä yhä enemmän ja ne kiehtoivat häntä. Lopulta hän kiitti minua täydestä sydäimestä ja hyväksyi ajatuksen, että kirjat pitäisi saada leviämään useammille lukijoille. Tämä ei kuitenkaan tapahtunut ennen kuin olin syytänyt hänelle dirhameita ja dinaareita: hän suostui, koska rahanhimo, minun argumenttini ja tekstien oma arvo vetivät häntä samaan suuntaan.

Ensimmäisenä käänsin arabiaksi Dawanay Babylonialaisen *Kirjan taivaankannen salaisuuksista*. Tämä on hyvin tärkeä ja arvokas kirja. Koska en kyennyt kääntämään koko kirjaa, käänsin sen alun: koko kirja oli noin neljäntuhannen sivun mittainen. Se oli kirjoitettu kauniilla ja selkeällä käsialalla, hyvin selvästi ja virheettömästi. Poikani, kautta Jumalan, ainoa syy, joka esti minua tekemästä siitä täydellistä käännöstä, oli vain sen pituus. Tämän kirjan yhteydessä käänsin myös *Suuren kirjan (taivaankappaleitten) kierrosta*.

Sen jälkeen käänsin tämän kirjan, *Nabatealaisen maanviljelyksen*, ja sen jälkeen muita kirjoja. Minä olen kääntänyt sen täydellisenä ja lyhentämättömänä, sillä se miellytti minua. Nyt olen sanellut sen (adoptio)pojalleni Abu Talib az-Zayyatille ja olen velvoittanut hänet näyttämään sen jokaiselle, joka pyytää sitä häneltä hyötyäkseen siitä.

Suomennettu lyhentäen teoksesta Ibn Wahshiyya, Filaba, s. 5–8. Esipuhe ilmestyy filologisempänä ja nootein varustettuna täydellisenä englanninkielisenä versiona artikkelissani (2002).

(k. 1204), joka saabilaisista puhuessaan nojautuu Raamatun lisäksi yksinomaan Ibn Wahshiyyan tietoihin,²⁵ ja Eurooppaan nabatealainen magia ja esoteriikka tuli ennen muuta *Picatrixin* kautta.²⁶

Saabilaisuuden ja nabatealaisuuden tutkimus on tietysti jo itsessään merkittävä aihe, mutta sille tuo lisäulottuvuuksia myös myöhäisen pakanallisen perinteen vähäinen näkyvyys muissa lähteissä. Kristillisissä lähteissä pakanuudesta annetaan hyvin stereotyyppinen kuva, rabbiinisissa lähteissä pakanat ovat marginaalisessa asemassa ja sekoittuvat Vanhan Testamentin aikaisiin pakanoihin ja pakanallisten ryhmien omat, käytännön uskonnonharjoitukseen liittyvät tekstit ovat ainakin 400-luvulta lähtien vähäisiä: viimeisten hellenististen pakanafilosofien korkealentoiset teokset ovat mielenkiintoista luettavaa mutta kertovat perin vähän todellisesta, arkipäivän uskonnonharjoituksesta, kun taas lyhyet pakanalliset piirto- ja kirjotukset eivät lyhyytensä takia ole kovinkaan informatiivisia.

Saabilaisuuden ja nabatealaisuuden analysointi ei ratkaise myöhäisen pakanuuden ongelmia, mutta auttaa meitä ottamaan as-

keleen eteenpäin kohti myöhäisantiikin viimeisten pakanallisten jäänteiden ymmärtämistä. Varsinkin nabatealaisen korpuksen yhtenäisyys ja laajuus voi luoda pohjan, joka auttaa sijoittamaan lyhyempiä ja fragmentaarisia tietoja paikalleen pakanuuden koko kuvaan. Arabiankielisen, vaikeammin lähestyttävän aineiston saattaminen toisten alojen tutkijoiden käyttöön filologisena käännöksenä tuo uuden lähdeaineiston laajempaan käyttöön ja, toivottavasti, herättää vastakaikua ja tuo muilta tutkijoilta kommentteja, jotka puolestaan auttavat ymmärtämään paremmin myös saabilaisuutta ja nabatealaista korpusta itseään. ■

25. Ks. esim. *Dalalat al-ha'irin* (Moses Maimonides, *The Guide for the Perplexed*. Käänt. M. Friedländer. Toinen korjattu toim. Routledge and Kegan Paul 1904, pain. New York: Dover Publications s.a.) ja Elena Loewenthal (toim., 1994), *Maimonide. Lettera sull'astrologia*. Opuscula 60. Genova: Il melangolo. Maimonides käyttää Ibn Wahshiyyan itsensäkin käyttämiä termejä "kaldealaiset" ja "kasdealaiset", jotka nabatealaisessa korpuksessa ovat nabatealaisten alaheimoja.

26. *Picatrixin* alkuteksti, arabialainen, al-Majritin (k. n. 1008) nimiin pantu *Ghayat al-bakim* lainaa kymmeniä sivuja tekstiä lähinnä *Nabatealaisesta maanviljelyksestä*.